

नेपालमा कार्तिकेय एक अध्ययन

-हरिराम जोशी

वैदिक कालमा इन्द्र र शिव क्रमिक रूपले युद्धको देवता (१) भए तापनि महाकाव्य र पुराणकालमा कार्तिकेय युद्धको देवताको रूपमा रहेका थिए, जस्तो यूनानमा मास युद्धको देवता (२) थिए । यसरी वैदिक समयमा कार्तिकेय हुने खास महत्त्वका देवता नभए तापनि महाकाव्य पुराणकालमा यी देवताको महत्त्वमा उल्लेख योग्य रूपले अभिवृद्धि भएको थियो । स्वयम् भगवान् कृष्ण र हरि कार्तिकेयको सेवकको रूपमा रहेको (३) तथा शिवले तिनको शिष्यको रूपमा रही ॐ अक्षरको ज्ञान हासिल गरेका थिए । (४) फेरि अष्टादश पुराणहरू मध्ये एक कार्तिकेयसित सम्बन्ध राख्ने हुँदा पनि पौराणिक कालमा तिनको क्याति यथेष्ट मात्रामा बढेको कुरा विदित हुन्छ । (५)

कार्तिकेयको जन्मबारे विभिन्न प्रकारका वर्णन उपाख्यानहरूमा भेटिन्छन् । कार्तिकेयलाई शिव, अग्नि, उमा, स्वाहा, गङ्गा, षट्कृत्तिका आदि विभिन्न देवदेवीहरूका आफ्नापन पुत्रको रूपमा वाल्मीकि रामायण, महाभारत, पुराण तथा अमरकोश, मेघदूत, रघुवंश औ कुमार सम्भव महाकाव्यहरूमा निश्चित गरिएका छन् । (९) जुन युक्तिप्रद लाग्दैन । किनभने एक व्यक्तिको भौतिक जन्म कुनै कुनै निर्णीत आमाबाबुका अतिरिक्त अनेकौं मातापिताहरूको अस्तित्व स्वीकान नसकिने कुरा प्रष्ट छ । तर, ती सबै वर्णनहरूको साथै कार्तिकेयको गहिरो अध्ययनमा यस तथ्यको छाप स्पष्टतया प्रतिविम्ब नभएकै परिलक्षित हुन्छ । कार्तिकेय कुनै एक देवताविशेषकै मात्र सन्तति नभएर अद्वैत त्यो विराट् परब्रह्मकै सिर्जना थियो, त्यो नै साँचो मानेमा परब्रह्म पनि । कार्तिकेयको जन्मविषयक उक्त उपाख्यानहरूले मनुष्यले एक दोस्रोमा घृणा द्वेषको साटो प्रेम समर्पित गर्नुको अतिरिक्त स्वयं आफू नै विचारनुपर्ने आवश्यकतातिर इङ्गित गरेका छन् । देखेमा धूल हो फूल, नदेखे फूल धूल हो । यसरी कार्तिकेयबारेका अनुभूतिहरू

अनेकत्वको साटो एकत्वको भावना सिञ्चन गर्दै वैदिक समयदेखि नै प्रचलित हुँदै आएको अद्वैत सिद्धांतको साकार स्वरूप बनेर मनुष्यलाई उक्त भावनानुकूल एक नयाँ जिन्दगी बसर गर्ने प्रेरणाश्रोत छन् ।

कार्तिकेयको जन्मसित सम्बन्धित रामायण, महाभारत तथा पौराणिक उपाख्यानहरूमा शिवको वीर्यमा अग्निको प्रवेश तथा उक्त वीर्य छ दिनसम्म घडामा अवस्थित रही पछि मनुष्याकृतिमा कार्तिकेयको जन्म भएको (७) भन्ने कथनले आधुनिक विश्वमा विद्युत् उष्णको राम्रो संचालनद्वारा फुलबाट एकठाईस दिनमा मात्र काढ्ने चल्ला चौबीस घण्टामै निकाल्ने बैज्ञानिक उपलब्धि आजको विज्ञानको मात्र खास देन नरही हाम्रो प्राचीन मनीषीहरूद्वारा प्रतिपादित ज्ञानविज्ञानको पहिलो उद्घोष रहेको कुरा प्रकट हुन्छ । अर्को, ऋषिपत्नीहरूसित मोहित भएका आफ्नो प्रेमी अग्निको प्रेम आफूतिर आकर्षित गर्ने हेतुले दक्षकी छोरी स्वाहाले वशिष्ठकी पत्नी अरुन्धतीबाहेक अन्य छ ऋषिपत्नीहरूको अभिनयद्वारा अग्निलाई बशीभूत पारी आफ्नो यौनसन्तुष्टि लिएकी थिइन् । (८) उक्त ६ कृत्तिकाहरूको अभिनयद्वारा पाइएको हुँदा पनि कार्तिकेयलाई षाण्मातुरः, षडाननः भनिएको हुनु धेरै सम्भव छ । किनभने एक व्यक्तिको भौतिक शरीरको जन्म छ जना स्त्रीको शरीरबाट एकै चोटी भएको स्वीकार्नु व्यावहारिक लाग्दैन । बरु आमाको गर्भमा बसेको बेलादेखि नै मानिसलाई आमाको स्वभावले प्रभाव पार्ने हुँदा स्वाहाको अग्निसित ६ कृत्तिकाहरूको अभिनयसाथ गर्भाधान संस्कार सम्पन्न भएकोले कार्तिकेयमा पनि ती कृत्तिकाहरूको चारित्रिक छाप पर्नु विज्ञानसम्मत लाग्दछ । जसको कारण पनि कार्तिकेयलाई षाण्मातुरः, षडाननः को संज्ञा दिइनु प्रतीत हुन्छ ।

वैदिक साहित्यमा कार्तिकेयको बारे कुनै उल्लेख आएको अहिलेसम्म नदेखे तापनि महाकाव्य एवं पौराणिक

कालमा तिनको छपाति यथेष्ट मात्रामा बढेको कुरा माथि वर्णन भैसकेको छ । अष्टादश पुराणहरूमध्ये एक स्कन्दपुराण पनि रहेको छ जसको वर्तमान संस्करण अनुमानित चारौं शदी ईको प्राप्त भएको छ । (९) नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको ताडपत्रमा लिखित स्कन्दपुराण सातौं शदी ईको मानिन्छ । (१०) फेरि कार्तिकेय द्वितीय शताब्दी ई. पू. मै ज्यादै लोकप्रिय देवता भैसकेको कुरा पतञ्जलिकृत महाभाष्यद्वारा स्पष्टतया जानिन्छ । (११) त्यसमा मौर्य सम्राट्हरूको समयमै शिव, स्कन्द आदि देवताका मूर्तिहरू राष्ट्रिय आम्दानीको अभिवृद्धि गर्ने ध्येयले बिक्रीको लागि निर्माण गरिने कुराको उल्लेखबाट चारौं शदी ई.पू.मै कार्तिकेयका मूर्तिहरू निर्माण गरिन लागेको कुरा जानिनुका (१२) अतिरिक्त वर्तमान विश्वमा सर्वाधिक रूपले प्रचलित रहेको हस्तकला व्यवसायको प्राचीनता स्पष्टतया थाहा हुन्छ ।

साहित्यिक आधारमा कार्तिकेयको प्राचीनता महाकाव्य एवं पौराणिक कालदेखिनै भएको देखिए तापनि पुरातात्विक आधारमा कार्तिकेयबारे ख्रिष्टाब्दको प्रारम्भदेखि मात्र हामीलाई ज्ञान हुन्छ । कुषाणसम्राट् हुविष्कका मुद्राहरूमा कार्तिकेयको मूर्ति उत्कीर्ण गरिनुको अतिरिक्त स्कन्द, कुमार, महासेन, विशाख आदि कार्तिकेयका विभिन्न नामहरू उत्कीर्ण गरिएका छन् । (१३) हुविष्कका मुद्रामा उत्कीर्ण गरिएको उपरोक्त नामहरूको अध्ययनबाट ती तीन नामहरूले तीन भिन्न भिन्न देवताहरूलाई बुझाएको कुरा चाल पाइन्छ । यसरी कुषाणसम्राट्का मुद्राहरूमा उत्कीर्ण गरिएका उक्त तीन देवताहरू पछि आएर मात्र एउटै कार्तिकेयमा गणना गरिएको हो भन्ने कुरा स्पष्टतया थाहा लाग्छ । (१४)

ई. को द्वितीय, तृतीय शताब्दीतिरका यौधेय गणका मुद्राहरूमा पनि कार्तिकेय तथा तिनको शक्ति देवसेना (?) का मूर्तिहरू उत्कीर्ण गरिएका छन् । नेपाल खाल्डाको थानकोट भेकमा प्राप्त भएको यौधेय गणको एक मुद्रा यो लेखकको संग्रहमा छ । उक्त मुद्राको उर्व्व भागमा शूल हातमा लिएर उभिरहेको कार्तिकेय तथा तिनको वाहन मानिएको मयूरको आकृति अंकित गरिनुको अतिरिक्त यौधेय गण भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ त अधो भागमा हिंडन लागिने देवसेनाको मूर्ति र एक कलशकी आकृति अंकित

गरिएको छ । यसबाट यौधेयहरू कार्तिकेयका उपासक रहेको कुरा जानिन्छ । (१५) नेपालमा यौधेयगणको मुद्राप्राप्तिले साहित्यिक आधारमा नेपालको भारतसित व्यापारिक सम्बन्ध चारौं शताब्दी ई.पू.मै भएको (१६) देखिए तापनि पुरातात्विक आधारमा यसको पुष्टचाई द्वितीय, तृतीय शताब्दी ई. देखि भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

पाँचौं, छैटौं शताब्दी ई.पू. का पाणिनिकृत अष्टाध्यायी ग्रन्थमा यौधेयगणको उल्लेख आउनु (१७) तथा छैटौं शताब्दी ई.पू. मा लिच्छविहरूको गणराज्य वंशालीमा कायम भएको कुरा बौद्ध एवं जैन ग्रन्थहरूबाट विदित हुन आएकोले (१८) ती दुवै जातिको बीच पूर्व प्राचीन कालदेखिनै सुसम्बन्ध स्थापित भएको कुरा अनुमान हुन्छ । जसको फलस्वरूप पछि लिच्छविहरूले नेपालमा गणतन्त्रमा आधारित राजतन्त्र स्थापित गरेको समयमा पनि ती दुई जातिको बीच प्राचीन सुसम्बन्धको कारण मंत्रीपूर्ण व्यागारसम्बन्ध स्थापित हुनु धेरै सम्भव छ । उत्तर प्राचीनकालीन लिच्छविराजहरूका मुद्रामा यौधेयगणका मुद्राको प्रभाव स्पष्ट रूपमा देखिएबाट पनि ती दुई जातिका बीचको मंत्रीपूर्ण सम्बन्धको पत्तो हुन्छ । (१९) यसरी नेपालमा उक्त यौधेयगणको मुद्राप्राप्तिले पुरातात्विक आधारमा द्वितीय, तृतीय शताब्दी ई. देखिनै नेपाल एक व्यापारिक मुलुकको रूपमा अवस्थित भइसकेको कुरा विदित हुन्छ ।

पाँचौं शताब्दी ई. का गुप्तसम्राट् कुमार गुप्तका गुप्त संवत् १२४ (४४३-४४ ई.) को रजतमुद्रामा कार्तिकेयको वाहन मयूरको आकृति उत्कीर्ण गरिएको पाइनुको (२०) साथै कुमार गुप्तले आफ्नो छोराको नामनै कार्तिकेयका विभिन्न नामहरू मध्ये एक स्कन्दको नामबाट स्कन्द गुप्त नाम राखेको देखिएकोले कुमार गुप्त कार्तिकेयका अनुयायी रहेको कुरा बोध हुन्छ । कुमार गुप्त प्रथमको मिलासद शिलास्तम्भलेखमा ध्रुव शम्भले मिलसदमा स्वामी महासेनको मन्दिर निर्माण गरेको कुरा वर्णित छ । (२१) पाँचौं शताब्दी ई. का पुरु गुप्तको विहार शिलास्तम्भलेख तथा सोही शताब्दी ई. को शान्ति वर्मनको समयका ताल गुन्द शिलास्तम्भलेखहरूमा कार्तिकेयका क्रमशः स्कन्द औ खडानन नामहरू उत्कीर्ण गरिएका छन् । (२२) संक्षिप्त शक संवत् १५९ (७३७ ई.) को जयदेव द्वितीयको पशुपतिको अभिलेख (२३) तथा अनुमातिल आठौं शताब्दी ई.

को नवसाल नारायणचौरको अभिलेखमा (२४) कार्तिकेयका षष्ठ्युख र स्वामिकार्तिक नामहरू कुंदिएको छन् । दोलाशिखरस्थित बाह्रौं शताब्दी ई. को एक पादपीठलेखमा विशाख (२५) (कार्तिकेयको एक नाम) आदि देवताहरू प्रातिष्ठापन गरिएको कुरा उल्लिखित छ ।

भारतका एलोरा गुहा, ऐहोल, कुम्भकोनम्, मद्रास म्यूजियम, मदुरा आदि विभिन्न स्थानहरूमा कार्तिकेयका भिन्न-भिन्न प्रकारका मूर्तिहरू पाइएका छन् । (२६) मदुरा एवं ऐहोलका मूर्तिहरू क्रमशः कार्तिकेयको देवसेनासित सम्पन्न भएको विवाह तथा आफ्नो शक्त्यायुधद्वारा कार्तिकेयले तारकासुर वध गरेका घटनाहरूसित सम्बन्धित छन् । (२७) कुम्भकोणस्थित उभिइरहेको कार्तिकेयका मूर्तिको दायाँबायाँ उनको देवसेना र वल्ली दुवै शक्तिहरू उभिइरहेका देखिनुको अतिरिक्त कार्तिकेयका दुई हात कुखुरा र शक्त्यायुधले युत छन् त अर्का दुई हात वरद औ अमय मुद्रामा छन् । (२८) कार्तिकेयका मूर्तिहरू उत्तरभारतको अनुपातमा दक्षिणतिर अत्यधिक मात्रामा पाइएका छन् । यसरी भन्दैमा उत्तरतिर कार्तिकेयका मूर्ति एवं उल्लेख छंदेछैन भन्ने भन्ने होइन । अनुमानित छैठौं, सातौं शदी ई. को कार्तिकेयको एक मूर्ति वाराणसीस्थित भारत कलाभवनमा राखिएको छ । (२९) बलभीका मंत्रककालीन कोटचर्कस्थित छैठौं शताब्दी ई. को एक मूर्तिमा उमा र नोकरनीको कांधमाथि चढेको बालक स्कन्द कुंदेको देखाइएको छ । (३०) यद्यपि उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका कार्तिकेयका अलग मूर्तिहरू अहिलेसम्म कुनै प्राप्त नभए तापनि तत्समयका उमामहेश्वरका मूर्तिहरूमा कार्तिकेय पनि गौणदेवताको रूपमा उत्कीर्ण गरिएका छन् । सांखुस्थित एक मूर्तिमा कार्तिकेयको मूर्ति पनि उत्कीर्ण छ । (३१) कुमारसम्भव महाकाव्यको आधारमा कुंदिएको अनुमानित पाँचौं, छैठौं शताब्दी ई. को काठमाडौं नःघल टोलस्थित शिलाखण्डमा महादेव र पार्वतीको बीच बालक कुमारको आकृति उत्कीर्ण गरिएको छ । (३२) मध्यकालीन नेपालको शुद्ध-शुद्धमा पनि कार्तिकेयका मूर्तिहरू उमामहेश्वरका मूर्तिहरूमा उत्कीर्ण गरिने चलन रहेको कुरा ने.सं. १०७ तथा ने.सं. १३२ का ल.पु. कुम्भेश्वर धायबु तथा ल.पु. त्यागल गंचाननीस्थित उमा-महेश्वरका मूर्तिहरूको अध्ययनमा स्पष्टतया थाहा पाउन सकिन्छ । (३३) अनुमानित एघारौं, बाह्रौं शताब्दी ई. को कार्तिकेयको एक अलग

मूर्ति ल.पु. सुन्धारामा प्रतिष्ठापित गरिएको छ । (३४) पूर्व १ नंबर धूलिखेलस्थित पन्ध्रौं शताब्दी ई. तिरको गौरी-मूर्तिको काखमा ६ शिरयुत कार्तिकेय तथा गणेशका मूर्तिहरू उत्कीर्ण छन् ।

फेरि, नेपालमा कुनै पनि देवताको पूजा गर्ने क्रममा अद्यापि सर्वप्रथम कार्तिकेयको नाममा घरको मूलढोका-बाहिर पूजा गर्ने चलन चलेको पाइनु, कार्तिक पूर्णिमाको भोलिपल्ट परेवाको दिन पशुपतिमा कार्तिकेयको दर्शन गर्ने जाने जस्ता चलन चल्नु अदिको अतिरिक्त नेपालमा प्रचलित विभिन्न चाडहरू मध्ये एउटा कार्तिकेयको नाममा अद्यापि चलेको छ जसलाई कुमार षष्ठीको संज्ञा दिइएको छ । अर्को नेपालका घर, मन्दिरहरूको निर्माण गर्दा दुष्टात्माहरूको प्रवेश हुन नसकोस् भन्नाबाटिर छानामा मयूरकृतिका कुपा राख्ने चलन मध्यकालीन नेपालदेखि चल्दै आएर आजसम्म पनि प्रचलित नै रहेको देखिन्छ । प्रताप मल्लद्वारा निर्मित तथा संस्कारित हनुमानढोकाद्वाराको ठीक माथिको तीनतल्ले मन्दिरमा उक्त आकारको कुपा अझै देख्न सकिन्छ । दुष्ट प्रकृतिको उदाहरण विदा सर्पलाई प्रस्तुत गरिने चलन छ । नारद परिव्राजक उनिषद्मा स्त्रीलाई सर्पसित तुलना गरिएको छ ।

“... बभ्रमुच्छिष्टपात्रमिव .. स्त्रियमहिमिव सुवर्ण
कालकूटमिव ... परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य...
स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य ... वसेत् ।” (७) (३५)
नारदपरिव्राजकोपनिषद्

मयूरको आहारा सर्प मानिएको छ औ मयूर कार्तिकेयको वाहन पनि हुँदा कार्तिकेय दुष्टात्माहरूको दलनद्वारा त्रिलोकमा शान्ति एवं ऐश्वर्य स्थापन गर्ने महत्त्वशाली देवता रहेको कुरा जानिन्छ । यसरी प्राचीन कालदेखि आजसम्मन् अविच्छिन्न रूपले उज्वल भविष्यको प्रतीकस्वरूप कार्तिकेयको उपासना चल्दै आएको कुराको पत्तो हुन्छ ।

दक्षिण भारतमा कार्तिकेयलाई सुब्रह्मण्यको संज्ञा दिइन्छ । तिनलाई सुब्रह्मण्य किन भनियो भन्ने बारे निश्चित रूपले यथाथं कुरो थाहा पाउन सकिएको छैन । कुमार र ब्रह्माका छोरा सनत्कुमार एउटै रहेको विश्वासमै विद्वान्हरूले कार्तिकेयलाई सुब्रह्मण्यको संज्ञा दिएको हुनु

धेरै सम्भव छ (३६) तर कार्तिकेय र सनत्कुमार एउटै हो भन्ने कुरा कुनै पनि साहित्यिक तथा पुरातात्विक आधारहरूबाट पुष्टि हुँदैन । अमरकोशले कार्तिकेयका जन्मा १७ नाम नै दिएको छ जसमा सनत्कुमार नामको सर्वथा अभाव छ ।

“कार्तिकेय महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥४१॥

पार्वतीमन्दनः रक्तदः सेनानीरगिमूर्गुहः ।

बाहुल्यस्तारकाद्विशाखः शिखिवाहनः ॥४२॥

षाण्मासुरःशक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ।”

—अमरकोशः, प्रथमकाण्डम्, स्वर्गवर्गः

यी कारणहरूले गर्दा कार्तिकेयलाई उपरोक्त आधार-बमोजिम सुब्रह्मण्यको संज्ञा दिइनु उपयुक्त होला जस्तो लाग्दैन । बरु ब्रह्माद्वारा निर्दिष्ट मार्गको अनुसरणमै कार्तिकेयको जन्म सम्भव भएको कुरा रामायणमा वर्णन भएको छ । (३७) जसले कार्तिकेयलाई सुब्रह्मण्यको संज्ञा किन दिइयो भन्ने तथ्यलाई बुझ्न सुगम गराएको छ ।

फेरि, कार्तिकेयलाई सुब्रह्मण्यको संज्ञा दिइएको बारे विचार गर्नको लागि यिनको जन्म सूर्यबाट भएको उपाख्यान सहायक बन्न सकिने कुरा प्रष्ट छ । सूर्य ब्रह्माका पनाति मानिएको छ । संक्षिप्त शक संवत् १५९ को पशुपतिको अभिलेखका “सूर्योद ब्रह्मप्रपौत्रान्...” पंक्तिले उक्त तथ्यको खुलासा गरेको छ । (३८) अनि, मार्कण्डेय पुराण-अनुसार कार्तिकेयको शक्त्यायुध सूर्यको शक्तिका अंशहरूबाट विश्वकर्माद्वारा निर्मित हतियार थियो । (३९) सूर्यको केही अंश कार्तिकेयमा सारिएको हुँदा नै उनी लडाईंको बेला सूर्यको समीपमा बस्ने गरेको कुरा भविष्यपुराणमा वर्णित भएको हुनु धेरै सम्भव छ । (४०) उक्त पुराणअनुसार कार्तिकेयका द्वारपालको रूपमा सूर्य र शिव राज तथा सौषको रूपमा रहेका हुन्छन् । (४१) फेरि, कार्तिकेय विभिन्न ६ कृत्तिकाहरूको अभिनयसाथ स्वाहा र अग्निको समागमद्वारा षष्ठी तिथिको दिन जन्मेको कुरा महाभारतमा वर्णित छ । वैदिक अनुश्रुतिअनुसार अग्नि र शिव रूद्रमा कुनै भेद छैन औ महाभारतमा अग्नि सूर्यबाट निस्किएको भन्ने कुरा उल्लेख भएकोले सूर्य र अग्निमा पनि कुनै भेद नभएको सिद्ध छ । (४२) कार्तिकेयका छ शिरले सम्भव छ ऋतुको, बाह्र हातले बाह्र महीनाको, कुखुराले ऋतुणीन्द्रको अगुवाको औ रङ्गबिरंग ध्वज युक्त मयुरले

सूर्यको शुभ्रप्रभाको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । (४३) कार्तिकेयको शक्त्यायुध पनि सूर्यकै शक्तिद्वारा निर्मित छ । यी सबै कुराहरूले कार्तिकेयको जन्म सूर्यबाट भएको तथ्यतिर निर्दिष्ट गर्दछ । दक्षिण भारतमा प्रचलित एक ध्यानश्लोकमा कार्तिकेय सूर्यकै रूपमा वर्णित छ । यसरी कार्तिकेयलाई सुब्रह्मण्य भनिनाको वास्तविक तात्पर्य खुलस्त हुन आएको प्रतीत हुन्छ ।

उपरोक्त सबै आधारहरूबाट कार्तिकेय वैदिक देवता नभए तापनि यसले पछि गएर ठूलो ख्याति आर्जित गर्न सकेको कुरो जानिन्छ । तारकासुरसितको युद्धमा यिनले देवसैन्यको सफल संचालनद्वारा तारकासुरलाई बध गरी दानवहरूबाट देवलोकको रक्षा गरेका थिए । जसको कारण पनि तिनको एक नाम सेनापति रहन गएको हो । कार्तिकेयका विभिन्न नामहरू तिनको जीवनसित बढी मात्रामा सम्बन्धित छन् । तर कार्तिकेयकी पत्नीलाई देवसेनाको संज्ञा किन दिइयो भन्ने कुरा बिचारणीय छ । तारकासुरसितको संग्राममा सम्पूर्ण देवताहरूले कार्तिकेयको अधीनता स्वीकार गरी तिनकै सेनापतित्वमा देवसैन्यले तारकासुरमाथि विजय हासिल गरेका थिए । दैत्यसेनाको अगाडि केही नलागी निबल भैरहेको देवसैन्यले तारकासुरसितको युद्धमा कार्तिकेयको पत्नीव्रतमै तिनको आधिपत्य स्वीकार गरेको तथा ती सेनाकै शक्तिले दैत्यसेनामाथि कार्तिकेयले विजय हासिल गरेको हुँदा तिनकी शक्तिको नाम नै देवसेना भएको कुराको अनुमान हुन्छ । कार्तिकेय देवसेनापति (देव सेनाको प्रमुख वा देवसेनाको खसम) पनि भएको हुनाले उक्त अनुमानको अझ बढी पुष्टि हुन्छ ।

कार्तिकेयको अतिरिक्त देवसेना पनि प्राणिमात्रको लागि मातृशत पूजनीया मानिएकी छन् । षोडश मातृकाहरूमा देवसेना पनि एक मानिएकी छन् । (४५) यसरी कार्तिकेय तथा तिनकी पत्नी देवसेना प्राचीनकालदेखिनै हाम्रो यहाँ आराध्यदेवी, देवको रूपमा रहेको कुरा निर्णित भै सत् चित् आनन्दको द्योतकस्वरूप रहेको यो त्रिलोकलाई दुष्ट मनोवृत्ति हुनेहरूको चङ्गुलबाट उन्मुक्त गराई अझ बढी आनन्दमय गराउंदै लैजाने कार्यमा तिनोद्वारा प्रदर्शित आदर्श नै प्रेरणाश्रोत बनून्, अज्ञानाघ्नकारलाई हटाई ज्ञान-रश्मि सिञ्चन गर्ने कार्यमा तिनको आदर्श दीपमालिका बनी प्रज्वलित होऊन् । बस, हामीले इच्छा गरेको कुरो यतिकै छ ।

टिप्पणी

१. 'सूर उपाके त्वं दधानो वियत्ते जेत्यमृतस्य वर्षः ।
मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिहो न भीम आयुधानि
विभ्रत् ॥१४॥'

ऋग्वेद ४।१६

'त्वं महा इन्द्र तुभ्यं रुक्षा अनुक्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।
त्वं वृत्रं शवसा जघन्वात्सृजः सिन्धुरहिना
जग्रसानान् ॥१॥'

—ऋग्वेद ४।१७

'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने शिरः क्षिप्रेषवे देवाय
स्वधाःवे ।

अषाह्नाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता
शृणोतु नः ॥१॥'

ऋग्वेद ७।४६

हेर्नुहोस् राहुल सांस्कृत्यायन रचित 'ऋग्वैदिक आर्य'
१९५७ ई., पृ. ४६८, ४७०, ४९०

२. डायोमिडिस रण-तांडव कर रहा था । उसके सामने
से जीवित बचकर कोई नहीं जाता था । एक स्थान
पर वह युद्ध के देवता मार्स से जा भिडा । उस समय
मार्स हेक्टर के पास खडा था और उसकी रक्षा कर
रहा था ।'

हेर्नुहोस्- डा. बांगेय राघव लिखित "प्राचीन यूनानी
कहानियाँ", किताब महल, पृष्ठ १५०-१५१

३. "And even though Sectarianism made Kri-
shna and Hari Servants of Skanda, he
never gained the position of either; nor
did he retain his eminence for long in the
estimation of men, even though his wor-
ship did not disappear altogether, as has
been the Case with Some other gods of
antiquity."

हेर्नुहोस्- आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज
ऑफ इम्पेरियल यूनिटी" भारतीय विद्या भवन, १९५३
ई, पृ. ४६९

४. "Desika—Subrahmanya: This is the as-
pect in which Subrahmanya taught Siva, his
own father, the Significance of the Sacred
Syllable Om."

हेर्नुहोस्- गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्टस ऑफ
हिन्दू आइकनोग्राफी" भोल २, पार्ट २, मोतीलाल
बदारसीदास, पृ. ४४३

५. "ब्राह्मं पाद्यं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टकं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिगमेकादशं तथा ॥

बारार्हं द्वादशं प्रोक्तं त्रिंकादं चात्र त्रयोदशं ।

चतुर्दशं वाननं च कौर्मं पंचदशं तथा ॥

मात्स्यं च गारुडं चैव ब्राह्मांडाष्टादशं तथा ॥"

हेर्नुहोस्-वी. एस. एसे लिखित "संस्कृत इङ्गलिश
डिक्शनरी" मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ ई., पृ. ६७

६. हेर्नुहोस्-गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्टस ऑफ
हिन्दू आइकनोग्राफी" भोल २ पार्ट २, मोतीलाल
बनारसीदास, पृ. ४१५-२०-३०-३१,

'तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पसेधीकृतात्मा
पुष्पासारः स्नपयतु भवान्द्योमगङ्गाजलाद्ः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भूतं तद्धि तेजः ॥४३॥

ज्योतिर्लखावलियिगलितं यस्य बहूँ भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णं करोति ।

धौतापांगं हरशशिरुचा पावकेरतं मयूरं
पञ्चावद्विग्रहणगुरुभिर्गजितैर्नतयेथाः ॥४४॥

आराध्यैर्न शरवणभवं देवमुल्लसिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वं जलकणमयादीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य
स्त्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४५॥"

—कालिदास विरचित "मेघदूतम्", पूर्वमेघ

हेर्नुहोस्-महाकवि कालिदास प्रणीतं 'मेघदूतम्', पण्डित
पुस्तकालय, काशी, २०११, पृ. ४६-४८;

"देवि त्वमेवास्य निदानमार्से

सर्गे जगन्मङ्गलानहेतोः ।

सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व

रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥११॥

अतः शृणुष्ववाचहितेन वृत्तं
बीजं यवग्नौ निहितं मया तत् ।
संक्रान्तमन्तस्त्रिदशापगायां
संतोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥१२॥
शर्मत्वमासं तदमोघमेत
ताभिः शरस्तम्बमधि न्यगायि ।
असूय अत्रायमभूतपूर्वो
महोत्सवोऽशेषवराचरम्य ॥१३॥

—कुमार सम्भवे एकादशः सर्गः ।

हेर्नुहोस्-महाकवि कालिदास विरचितं "कुमारसम्भवम्"
पण्डित पुस्तकालय, काशी, १९५९ इ., पृ. १५९-१६०;
"अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम् ?

पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृत्तानाम्
स्कन्धस्थ मातुः पयसो रसज्ञः ॥३६॥
कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
अन्याद्विपेनीन्मथिता त्वपस्य ।
अर्थममद्रैस्तनयां शुशोच
सेनाभ्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥३८॥

—रघुवंशम् । द्वितीयः सर्गः ।

हेर्नुहोस्-महाकवि कालिदास विरचित 'रघुवंशम्';
"कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥४१॥
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभृगुं हः ।
आहूलेयस्तारकजिह्वाशखः शिखिवाहनः ॥४२॥
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ।"

—अमरकोशः प्रथमकाण्डम्, व्योमवर्गः

हेर्नुहोस्-विद्वद्दत्तशर्मणहविरचितः 'अमरकोशः' नेपाल
राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२६ वि.सं., पृ. ११

७. हेर्नुहोस्-पोषीनाथद्वारा लिखित "इलेमेण्ट्स अन्ड हिन्दू
आइकनोग्राफी' भोल २ पार्ट २, मोतीलाल बनारसी
दास, पृ. ४१९

८. हेर्नुहोस् " " पृ. ४१८-१९ "
आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज अन्ड इम्पे-
रियल यूनिटी" भारतीय विद्या भवन, १९५३ ई.,
पृ. ४६८

९. Skanda Purana has the most ancient air
about it. It takes the grim of the face of
the researchers. Its reputation as one of
the oldest complete manuscript in the wor-
ld is Secure (4th Century A.D.)"

—King Mahendra of Nepal by
Y. G. Krishnamurti. P. 126;

हेर्नुहोस्-द्वरिनन्दन ठाकुर रचित "नेपालः देश और
संस्कृति", बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, १९६९ई.

पृ. ७

१०. "नेपाल के साङ्गपत्र के पुस्तक संग्रह में ई. स. की. ७
वी. शताब्दीका लिखा हुआ 'स्कन्दपुराण', केंब्रिज के
संग्रह में हर्ष संवत् २५२ (ई. स. ८५९)का लिखा
हुआ 'परमेश्वरतंत्र' और नेपाल के संग्रह में नेवार
सं. २८ (ई. स. ९०६-७) का लिखा हुआ 'लंकाव-
तार' नामक पुस्तक है",

हेर्नुहोस्- गौरीशंकर हीराचंद ओका लिखित 'भारतीय
प्राचीन लिपिमाला' दूसरा संस्करण, वि. सं. १९७५,
पृ. १४३

11. "Unknown to the vedas, he bears in a
full-fledged form in the epics, and the Ma-
habhasya of patanjali bears testimony to
his popularity as a god."

हेर्नुहोस्-आर.सी. मजुमदारद्वारा संपादित 'द एज
अन्ड इम्पेरियल यूनिटी', भारतीय विद्या भवन,
१९५३ई., पृ. ४६७

12. "Some of these names are important in as
much as they became independent cult—
objects, as is proved by literary and numis-
matic data. Thus Patanjali gives the intere-
sting information that the Mauryas, in
order to replenish their treasury, began to
sell images of gods like Siva, Skanda and
Visakha, the most curious element in this
information being that none of these, who-
se images were sold to the public, were
genuine vedic gods."

हेर्नुहोस्-आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज
अन्ड इम्पेरियल यूनिटी", भारतीय विद्या भवन,
१९५३ ई., पृ. ४६८

13. "This is the sikhi-dhvaja of Karttikeya.
The bird is evidently a peacock. On some
specimens, we have Skando-komarō (Ška-
ndo-kumara), Maaseno, (mahasena), and
Bizago (Visakha), conceived as three diffe-
rent deities whose figures appear on the
coins.

A group of two gods, viz, Skando koma-

ro (Skanda-Kumara) and Bizaro (Visakha); is represented on some coins while others have the group of three, viz. Skanda-Kumara, Visakha and maachno (mahasena). These were originally different divinities later identified with Karttikeya."

हेर्नुहोस्-डी.सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्ट्रिप्स", कलकता विश्वविद्यालय, १९६५ई., पृ. १६०, १६१

"It appears also as if Skanda and Visakha were treated as different deities unless we are to believe that they were two forms of the same god differently named and worshipped for different purposes. Accidental confirmation of this dissociation of forms comes from the coins of Huvishka, on which the figures of Skanda, mahasena, Kumara and Visakha, with their names in Greek letters, are to be found. It appears, therefore, that not only Visakha but also Kumara and mahasena were independently conceived and figured, just as many of the vedic gods were worshipped under different names according to their diverse functions."

हेर्नुहोस्-आर.सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज अव इम्पेरियल यूनियो" भारतीय विद्या भवन, १९५३ ई., पृ. ४६८

१४. हेर्नुहोस्-टिप्पणी नं. १३

१५. हेर्नुहोस्-फलक नं. ३क

१६. "अष्टपत्नीतिसङ्घात्या कृष्णा भिङ्गिती वर्षवारणम् अपसारक इति नेपालकम् ।"

-कौटिल्य अर्थशास्त्र, २ अधिकरण, ११ अध्याय, २९ प्रकरण

हेर्नुहोस्-हरिराम जोशी लिखित "नेपाली संस्कृति" २०२८ वि.सं.; पृ. १५

१७. "In the Mahabharata, yaudheya appears as the name of a son of yudhishtira, and it is not improbable that the yaudheya people claimed descent from the Pandava king. They are mentioned Panini's Ashta-

dhyayi and are often classed with the Trigartas and other peoples amongst the ayudha-jivi Kshatriyas."

हेर्नुहोस्-आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज अव इम्पेरियल यूनियो"; भारतीय विद्या भवन, १९५३ई.; पृ. १६५

18. "The ruling clan of the Lichchavis was firmly established during the days of Mahavira and Gautama Buddha, and the latter gave eloquent expression to his great admiration for their unity, strength, noble bearing and republican constitution."

हेर्नुहोस्-आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज अव इम्पेरियल यूनियो"; भारतीय विद्या भवन, १९५३ई.; पृ. ७

१९. "यौधेय मुद्राहरू अनुसूच्य उत्तर प्राचीन कालीन नेपालका मुद्राहरू गोलाकार हुनुका अतिरिक्त त्यसको चारैतिर विन्दुयुक्त घेरा छन् । अनुमानित द्वितीय, तृतीय शताब्दी ई. का यौधेय गणकी एक प्रकारको मुद्राको पृष्ठ भागको कार्तिकेयकी पत्नी देवसेना (?) को आकृतिमा पनि मानाङ्क भोगिनी मुद्राको कमलासनमा अवस्थित लक्ष्मी मूर्तिको अनुसूच्य एक हात कम्भरमा अड्याई दोस्रो हात केही उठाइएको अङ्कित छ ।" तुलनाको लागि हेर्नुस्-फलक नं. ३क

२०. हेर्नुहोस्-डी.सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्ट्रिप्स", कलकता विश्वविद्यालय, १९६५ई. पृ २९६

२१. हेर्नुहोस्- " " " पृ २८६

२२. हेर्नुहोस्- " " " पृ ३२७, ४७७

२३. हेर्नुहोस्-"संस्कृत-सन्देश" मासिक पत्रम् प्रथम वर्ष १ प्रथमोच्छ १

२४. हेर्नुहोस्-संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "पूणिमा" १६ पूर्णाङ्क, पृ. ३६४

२५. हेर्नुहोस्-संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह" देखो भाग, पृ. १३

२६. हेर्नुहोस्-गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्टस अव आइकनोग्राफी", भाग २ पार्ट २, मोतीलाल बनारसीदास

२७. " " " " " " " "
प्लेट CXXIX व प्लेट CXXVIIIa

२८. हेर्नुहोस्— " " " " " "
प्लेट CXXV

२९. हेर्नुहोस्—आर. सी. मजुमदारद्वारा सम्पादित "द
क्लासिकल एज", भारतीय विद्या भवन, १९६२ई.
प्लेट XX फिगर ४४

३०. हेर्नुहोस्—सी. शिवराम मूर्तिद्वारा लिखित 'इण्डियन
कल्पचर' एलाइड पब्लिशर्स, १९६१ई. प्लेट नं. २०

३१. "At Sankhu itself there is yet another un-
finished specimen following closely upon
the one described without any attendant
figures above or below, but with Kumara
astride the bull on the right and a two
handed female attendants plying the fly
whisk."

हेर्नुहोस्—पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित "प्राचीन
नेपाल", आश्विन २०२४ पृ २६

३२. हेर्नुहोस्—पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित "प्राचीन नेपाल"
माघ २०२४, प्लेट VII

३३. हेर्नुहोस्—पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित "प्राचीन
नेपाल" आश्विन २०२४, पृ. २७, २८

३४. हेर्नुहोस्—फलक नं ३ख

३५. हेर्नुहोस्—डा. मङ्गलदेव शास्त्रीद्वारा लिखित "भारतीय
संस्कृतिका विकास" औपनिषदधारा, भारतीय विद्या
प्रकाशन, बाराणसी, १९६६ ई., पृ. २८४

३६. "छान्दोग्योपनिषदको सप्तम अध्यायमा ब्रह्माका
छोरा सनत्कुमारले नारदलाई ब्रह्मोपासनाको उपदेश
दिएको छ । यसै तथ्यलाई लिई श्री पाउल ट्रायसन
तथा श्री ए. बी. कीथले सनत्कुमारलाई युद्ध देवताको
रूपमा "द फिलासाफी अव द उपनिषद्स", पृ. १८ औं

द "रेलिजन एण्ड फिलासाफी अव द वेद एण्ड-उपनि-
षद्स", पृ. ४९३ अथर्वरूमा वर्णन गरेका छन् । स्पष्ट-
तया उहाँहरूको यहाँनिर सनत्कुमार, कुमार कार्तिकेय
नाम साज्जस्यताको कारण भ्रम भएको हुन सम्भक्त
छ ।"

हेर्नुहोस्—डा. मङ्गलदेव शास्त्री लिखित "भारतीय
संस्कृतिका विकास" औपनिषदधारा, भारतीय विद्या
प्रकाशन, बाराणसी, १९६६ ई. पृ. १४९;

हेर्नुहोस्—आर. सी. मजुमदारद्वारा संगदित "द एज अफ
इम्पेरियल यूनित्डी" भारतीय विद्या भवन, १९५३ ई.,
पृ. ४६८

३७. हेर्नुहोस्—गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्ट्स अफ
हिन्दू आइकनोग्राफी" भोल २ पार्ट २, मोतीलाल
बनारसीदास, पृ. ४१६

३८. हेर्नुहोस्—संस्कृत संदेश: "मासिक पत्रम्, प्रथमे वर्षे ।
प्रथमोऽङ्क ।

३९. हेर्नुहोस्—गोपीनाथ रावद्वारा लिखित "इलेमेण्ट्स अफ
हिन्दू आइकनोग्राफी" भोल २ पार्ट २, मोतीलाल बना-
रसीदास, पृ. ४३०-३१

४०. हेर्नुहोस्— " " " " पृ. ४३१

४१. हेर्नुहोस्— " " " " " "

४२. हेर्नुहोस्— " " " " " पृ. ४२०, ४३१

४३. हेर्नुहोस्— " " " " " पृ. ४३२

४४. हेर्नुहोस्—महाकवि कालिदास प्रणीत "कुमार सम्भवम्"
१३,५०, १८.५०

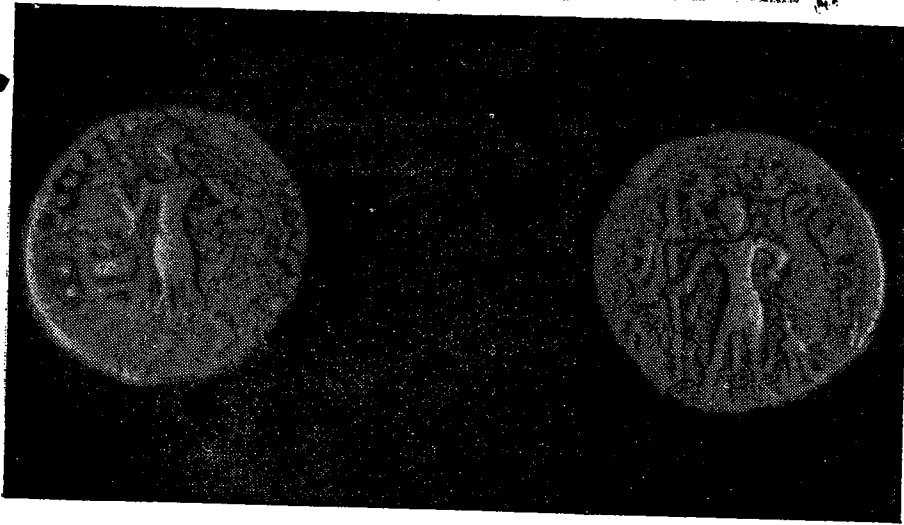
४५. "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरौ लोकमातरः

शांतिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवताः"

हेर्नुहोस्—वी. एस. एसे कृत "संस्कृत इङ्गलिश डिक्श-
नरी" मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ ई. पृ. ५७०

क, एकातिर कार्तिकेय र अर्कातिर देवसेनाको मूर्ति अङ्कित यौधेयमुद्रा ।

ख, ललितपुर सुनधारामा रहेको कार्तिकेयमूर्ति ।